

Følelsernes tidsalder

AF LONE KØLLE MARTINSEN

SLAGMARK #80

SIDER: 7-29

Har følelser¹ nogensinde før været så tydelige og italesatte i de vestlige samfund som nu? Følelser er i dén grad kommet ind i den offentlige sfære i løbet af de sidste par årtier,² og vi synes at gå så meget op i vores følelsesliv, at ingen ubehagelig livserfaring synes for lille til ikke at kontakte en psykolog eller terapeut, der kan hjælpe os med at forstå og finde mening i vores følelsesliv. Vi er angiveligt i *terapiens tidsalder* (Frevert, 2014, s. 1), og andre mener, at der ligefrem er tale om en besættelse i vores kultur, hvorom alle faggrupper har noget at sige (Rosenwein, 2018, s. 1-2). Det kan synes som et paradoks, at vi ikke kan navigere i vores følelsesliv uden hjælp, eftersom det er et faktum, at vores livsvilkår i den vestlige verden aldrig nogensinde før har været bedre; vi har mad på bordet, tag over hovedet og tøj på kroppen, vi lever længere og realiserer drømme, vores forældre og bedsteforældre end ikke turde håbe på.

Også i et større historisk perspektiv³ kan den betragtning anlægges, at følelser definerer vores grundvilkår på samme måde, som revolutioner, imperier, kapitalisme og ekstremer har gjort det i tidligere historiske epoker, jf. historikeren Eric Hobsbawm, der i en række værker skrevet efter Anden Verdenskrig har haft noget at sige om de vestlige, moderne samfund efter 1789 (Hobsbawm, 1962; 1975; 1987; 1994). Hobsbawm nåede før sin død i 2012 også at give en analyse af nutidens samfund, hvor terrorangreb i forskellige dele af den vestlige verden har sat sit fingeraftryk. Hobsbawm mente, at snarere end at bekymre os om terroren selv,⁴ så burde vi bekymre os om, hvad terroren gør ved vores politik: At den ved at sprede frygt, mistil-

lid og had kan retfærdiggøre ekstreme eller radikale politiske metoder (Hobsbawm, 2012, s. 121 ff.). Metoder, som vi sædvanligvis ellers aldrig ville gøre brug af i vores liberale vestlige demokratier.

I Hobsbawms optik er det krige og konflikter, hvad enten de er affødt af revolutioner, kapitalisme, imperier eller terror, der driver, omformer og ændrer historien. Krigen mod terror, hvis starttidspunkt sædvanligvis dateres til 9/11, har i dag tydeliggjort, at følelser fylder meget i aktuel politik, ikke mindst i f.eks. USA (Thompson & Hoggett, 2012; Skonieczny, 2018). Men følelser bør ikke kun betragtes gennem en negativ optik, for følelser er også vigtige for tillid og tilslutning til politiske projekter (Marcus, 2002; Frevert, 2013; Nussbaum, 2013). Den tyske idéhistoriker Jürgen Habermas er i løbet af sin karriere også ankommet til det synspunkt, at der i tro og religion, der i høj grad er forbundet til følelserne, findes værdier som nærer borgernes solidaritet, og som er uundværlige for den liberale stat, ja, ethvert politisk projekt. Habermas har netop udgivet sit *opus magnum*, hvori han reflekterer over fornuftens rolle i forhold til følelser, tro og religion, og i skrivende stund ser det ud til, at netop problematikken omkring følelser og fornuft, tro og oplysning, bliver et af de helt store diskussionsemner for de humanistiske discipliner i vort århundrede (Habermas 2019). Habermas har i en årrække taget livtag med problematikken, ikke mindst i relation til EU og europæiske fællesskaber (Jørgensen, Lonning & Martinsen 2015, s. 158).

KAN VI STUDERE FØLELSER I HISTORIEN?

Første gang, jeg hørte om følelseshistorie, var i 2008, som ph.d.-stipendiat på det Europæiske Universitetsinstitut i Firenze. Den tyske historiker Ute Frevert (der i dag er direktør på et af de mest indflydelsesrige centre om følelseshistorie, *Center for the History of Emotions* i Berlin) holdt en forelæsning om tillid, hvor hun argumenterede for, at man kan undersøge følelser på samme måde som andre fænomener i historien. Hun sagde, at følelser kan historiseres; at følelser er sociale konstruktioner, og at de har en historie (Frevert, 2009).⁵ Hendes argumenter bed dengang ikke på mig. Jeg var opflasket i en positivistisk videnskabstradition, hvor vi langt hen ad vejen så, målte og vejede historien, som var den et pund smør. Selvom der var blæst nye postmoderne vinde ind over det danske historiske landskab på det tidspunkt, hvor jeg afsluttede min kandidatuddannelse i 2004 (se f.eks. Simonsen

2003 der tog et opgør med den danske kildekritiske tradition),⁶ var der endnu ingen historikere, der beskæftigede sig med følelser, som de siden skulle komme til.

Det, Frevert sagde den dag i Firenze, har stadig gyldighed. I to af de nyeste introduktioner til emnet er de grundantagelser, som Frevert arbejdede ud fra, blevet gentaget (Rosenwein & Cristiani, 2018; Boddice, 2018). Vi har alle sammen følelser. Følelser ændrer sig over tid og kan studeres på linje med alt muligt andet. Følelser er både årsag og virkning. De laver historie, lige såvel som de er virkninger af historien. Følelser er i centrum for menneskelig handling og ikke en underkategori, en sidefortælling. Uanset om vi taler religion, køn, klasse, globalisering eller politik, er følelser i centrum for analysen (Boddice, 2018, s. 2 ff.), og ifølge Barbara H. Rosenwein bør de også have en mere fremtrædende plads i historiske analyser (Rosenwein, 2010, s. 24).

Det store spørgsmål, som forskere er uenige om, er, hvordan følelser skal defineres. Er vi født med dem, eller er de tillærte? Hvor meget betyder vores sprog og kroppe for vores følelser? Er der tale om både-og? Og hvordan kan vi studere dem? Spørgsmålene kan ikke besvares entydigt, og de svar der er, er komplekse, ikke mindst fordi studiet af følelser udvikler sig eksplosivt hele tiden. Ifølge Rosenwein og Cristiani er der tre videnskabelige paradigmer inden for hvilke, følelser kan studeres, hvis man helt overordnet vil prøve at kortlægge følelseshistoriens forskellige tilgange. De relaterer sig til det kognitive paradigme, affekt-paradigmet og det socialkonstruktivistiske paradigme (Rosenwein & Cristiani, 2018, s. 16 ff.) Disse tre paradigmer skal kort skitses på de næste par sider.

TRE PARADIGMER OM FØLELSER

I det kognitive paradigme *tænker* man følelser, og denne idé har været den mest grundlæggende i den vestlige verden. Den går tilbage til Aristoteles og de antikke filosoffer, der grundlæggende så følelser som knyttet til intellektet og ikke kroppen. Denne forestilling har i forskellige aftapninger vandret igennem idéhistorien og får et klart udtryk med Søren Kierkegaards afhandling om *Begrebet Angest* (Kierkegaard, 1844). Kierkegaard knyttede angsten an til mulighedsbetingelserne for menneskelig handling og valg. Følelsen af angst var en filosofisk omstændighed, ikke en somatisk reaktion. Frem til meget sent i vores historie har det således været filosoffer, teologer og andre humanister, der har beskæftiget sig med følelserne.

Med opkomsten af de naturvidenskabelige discipliner i slutningen af 1800-tallet, hvor Charles Darwins arbejde *The Expression of the Emotions in Man and Animal* (Darwin, 1872) indvarslede et paradigmeskift, blev der sat grundlæggende spørgsmål ved det kognitive paradigmes idé om følelser som eksistensfilosofiske kategorier. Langsomt men sikkert udfasedes filosofien (humaniora) som den vigtigste videnskab til at forstå mennesket, og humoralpatologien, læren om kroppen og dens temperamenter, blev lagt bag os. Modernitetstegn (kapitalisme, teknologi, sekularisering) hænger snævert sammen med kampen om at definere følelserne; en bevægelse, der måske allerede begynder i højmiddelalderen, hvor man også kan tale om en emotionel vending, ganske vist af en anden beskaffenhed, men dog en bevægelse, “der peger frem mod det selvtilstrækkelige moderne menneske” (Høystad, 2004, s. 125).

Der er konsensus blandt følelshistorikere om, at følelser følger en særlig logik i senmodernitetens tidsperiode, som er dateret fra c. 1870 (Dixon, 2006; Frevert, 2014, s. 10-11; Plamper, 2015, s. 173 ff.; Martinsen, 2017; Matt, dette nummer). Frevert har overbevisende koblet udviklingen i 1800-tallet sammen med Reinhart Kosellecks modernitetstese, også kaldet saddeltidstesen. Den går ud på, at der i tiden mellem 1750 og 1850 skete nogle afgørende politiske ændringer i Europa, og at disse kan studeres i sproget, nemlig i den begrebsbrug, man anvendte om politiske begreber (Brunner, Conze & Koselleck, 1972). Frevert, der som Koselleck er rundet af den tyske Bielefeld-skole, mener, at der i lighed med teorien om saddeltiden også gives en anden saddeltid, der knæsættes til slutningen af 1800-tallet:

Vi mener, at der opstår en anden saddeltid i slutningen af 1800-tallet, og at den helt fundamentalt forandrer vores opfattelse af følelser. Af afgørende betydning er psykologien og vendingen imod naturvidenskaberne, samt dennes status som førende videnskab i det tyvende århundrede (Frevert, 2014, s. 10-11)

Frevert har for det tyske sprogområde vist, at samtidig med naturvidenskabernes specialisering i forskellige videnskabelige discipliner skete der en række ændringer i det tyske følelsvokabular. Hvor følelser tidligere havde været forankret i filosofien som åndelige fænomener, blev de nu set som udtryk for somatiske reaktioner. Det betød, at man fik færre udtryk for følelser, og at følelsvokabularet blev indskrænket (Frevert, 2014, s. 9). Flere citater fra Lasse Gammelgaard Raabys artikel

om Ludvig Holberg i dette nummer af *Slagmark* peger på det samme mønster i en dansk kontekst. Holberg nævner følelsesudtryk som *passioner*, *hidsigt blod*, *affekt* og *afsindighed*, ord som vi ikke, eller sjældent, anvender om vores følelser mere. Samme problematik er Susan Matt inde på i sit bidrag, når hun viser, hvordan følelsesvokabularet i relation til kapitalismen har ændret sig. Når vi bedriver følelseshistorie er sproget vigtigt, men der er betydelige udfordringer. Sagen er nemlig, at forskellige samfund kan have, og oftest har, væsensforskellige følelseskulturer, hvilket blandt andet Frevert har udforsket for det tyske ord *Gemütlichkeit* og Jan Plamper for det russiske ord *khandra* (Martinsen, 2018, s. 173)⁷. Også Heidegger var optaget af sprogbrugen for det emotionelles italesættelse og gav sit eget bud på, hvordan følelseskategorier kunne navngives og forstås (Mendes, dette nummer).

1800-tallets paradigmeskifte i opfattelsen af følelser, hvor sind og krop blev adskilte som del af et modernitetsprojekt, haft afgørende betydning for blandt andet kønnets hierarkisering. At prioritere det rationelle, betragtet som hjernen og det maskuline, på bekostning af hjertet, der blev sat i særlig forbindelse med det feminine, det somatiske og det irrationelle, har helt op til i dag været med til at definere kvinden som “den anden” og underlegne i forhold til manden (Alberti, 2010, s. 15). Det er en vigtig og overset pointe, at konteksten hvori mennesker forstod deres følelser, og hvad de var udtryk for før 1870, grundlæggende var anderledes end den måde, vi forstår følelser på i dag, således som Matt også påpeger i sit bidrag.

I affekt-paradigmet er tanken, at moderne hjerner grundlæggende er stenalderhjerner, og at der findes noget *før* følelser, nemlig affekt, der som en form for essens ligger dybt i mennesket og kun ændrer sig ganske langsomt og er genkendelig på tværs af kulturer. Selve ordet, affekt, skriver sig tilbage til psykoanalysens grundlægger Sigmund Freud (1856-1938) og lægen Wilhelm Wundt (1832-1920), der brugte det som udtryk for menneskets inderste impulser og drifter (Rosenwein & Cristiani, 2018, s. 17). Inden for dette felt er der opbrud for tiden, og nogle af de mest citerede følelseshistoriske studier er på den baggrund blevet afvist, eksempelvis Paul Ekman's teori om basale følelsesudtryk. Ekman, der er inspireret af Darwin, mener, at der grundlæggende er et bestemt antal følelser, som er universelt genkendelige på tværs af alle kulturer, f.eks. glæde, sorg og vrede. Sammen med Wallace W. Friesen udviklede han derfra det såkaldte *Facial Action Coding System* (Ekman & Friesen, 1971) der har været meget indflydelsesrig siden 1970'erne (Boddice, 2018,

s. 36), og anvendt til forskellige sikkerhedsforanstaltninger, blandt andet i lufthavne. Metoden har endog været brugt til at afkode Ofelias ansigtsudtryk i John Everett Millais' ikoniske portræt af den døde Ofelia som er afbilledet på dette nummers forside (Takahasi, Hong Liu & Yamada, 2014). For hvilke følelser udtrykker Ofelia egentlig, som hun ligger dér i vandet, med åbne øjne skuende op i himlen?

Senest har psykolog og neurolog Lisa Feldman Barret tilbagevist Ekmans teori, dels ved at stille spørgsmål til hans metode, dels fordi Barrets egne undersøgelser viser, at ansigtsudtryk netop ikke er universelt genkendelige på tværs af kulturer, men kræver kulturelle referencepunkter for at kunne afkodes (Barret, 2018, s. 22). Det efterlader affekt-paradigmet som en tilgang, meget få abonnerer på i dag, og som et område der ifølge Rosenwein og Cristiani bør gentænkes (Rosenwein & Cristiani, 2018, s. 19).

Tilbage står det socialkonstruktivistiske paradigme, hvor følelser grundlæggende menes at være tillærte og dermed et spørgsmål om kultur og variation. Kort sagt huser moderne hjerner nok træk af stenalderhjerner, men de er samtidig plastiske og modellerbare, dvs. at deres biologi og evolution påvirkes af kultur (Smail 2008; Rosenwein & Cristiani 2018, s. 19 ff.; Petersen, dette nummer). Denne erkendelse har betydet, at følelseshistorie som humanistisk videnskab i de senere år har foretaget et gevaldigt spring mod de naturvidenskabelige fag (og omvendt). Jeg kender som historiker ikke alle de forsøg på sameksistens der er, men megen ny land skal opdyrkes, og indsigterne og landvindingerne er spredte, således som Petersen berører i sit bidrag. Et godt sted at starte er, at orientere sig på mod de værker, der har været nogle af de mest indflydelsesrige på feltet (Diamond, 1998; Smail, 2008). Mødet mellem humaniora og naturvidenskab hviler i dag på en fælles erkendelse af, at følelser både er konstruerede og kulturelt betingede, men også evolutionære. Der er således ingen tvivl om, at studiet af følelser i fremtiden i endnu højere grad end i dag bliver et tværdisciplinært område. Problemet er, at næsten på samme måde, som der ikke var nogen institutioner til at tage hånd om de specifikke videnskaber, da de blev professionaliserede i 1800-tallet, er der i dag meget få institutioner, hvor faggrænser reelt nedbrydes mellem humaniora og naturvidenskab. Og dog: Vi har i Aarhus et *Center for Religion, Cognition and Culture*, der målbevidst arbejder på at nedbryde skellene mellem humaniora og naturvidenskab.

DEN KLASSISKE FØLESESHISTORIE

Da følelshistorie stadig er et relativt ukendt felt, og da *Slagmark* henvender sig til en bredere læserskare har jeg valgt at medtage, hvad vi i dag kan kalde en *grundfortælling* om følelsernes historie. I det følgende vil jeg således præsentere nogle af feltets mest gængse tilgange og begreber og ellers henvise til de mest brugte introduktioner.⁸

For en moderne udredning af følelsernes idéhistorie skal vi til Frankrig. Den franske Annales-historiker Lucien Febvre (1878-1956) er blevet det klassiske udgangspunkt for historiografien om følelsernes historie. Febvre var inspireret af filosofen Henri Berr (1863-1954), der grundlagde tidsskriftet *Revue de Synthèse* i 1900 som en reaktion mod de humanistiske discipliners specialisering (Burke, 2015, s. 12). Berr skrev blandt andet om nødvendigheden af at studere historisk psykologi, og Febvre, der i sine ungdomsår skrev for Berr, fik her grundlagt sin opfattelse af historien som et område, der mest frugtbart kan studeres i et interdisciplinært perspektiv.

I 1930'erne var Febvre vidne til den stigende mistænksomhed mod Europas jøder i Tyskland, der siden udmøntedes til et decideret had og udrensning af en hel befolkningsgruppe. Det vakte Febvres undren. Hvor kom dette ufattelige had fra? Febvre skrev derpå artiklen "*La sensibilité et l'histoire. Comment reconstituer la vie affective d'autrefouis*", og denne artikel citeres ofte som et decideret manifest for at bedrive følelshistorie. Febvre argumenterede her for, at nok havde historikere beskæftiget sig med følelser i historien før, men det var blevet gjort ahistorisk og ubevidst. Således var Febvres artikel et opråb til sine historiker-kolleger om at gøre følelser i historien til genstand for egentlig analyse. I lyset af jødehadet havde de faktisk *pligt* til det, mente han:

Sandheden er, at ethvert forsøg på at rekonstruere følelseslivet i en given periode er en opgave, der på en og samme tid er ufattelig attraktiv, men samtidig også ufattelig svær. Og hvad så? Historikeren har ingen ret til at desertere (Febvre citeret fra Burke, 1973, s. 19).

Artiklen udgør sammen med *The Waning of the Middel Ages* af den nederlandske kulturhistoriker Johan Huizinga (1872-1945) fra 1919 og *Über den Prozess der Zivilisation* af den tyske sociolog Norbert Elias (1897-1990) fra 1939 en trio af værker, der til stadighed refereres til, når feltet følelshistorie udredes i europæisk

idehistorie (Rosenwein, 2002; Plamper, 2012, s. 53; Boddice, 2018, s. 26 ff.). Alle tre værker, hvor især Elias og Huizingas bøger står som nogle af historieskrivningens højdepunkter i det 20. århundrede, kan i dag betegnes som klassikere af flere forskellige årsager. Men som alle værker, er de også produkter af den tid, hvori de opstod, tidsbundne i sted og rum. Især på ét punkt har man i nyere tid afvist deres forståelser af følelser, og denne iagttagelse har middelalderhistorikeren Barbara H. Rosenwein gjort sig. Rosenwein gjorde op med forestillingen om at betragte følelser for at være ligesom væsker i en beholder, der kan 'flyde over' og skal styres og kontrolleres. Denne tankegang kalder hun 'den hydrauliske model', og hun mener, at den har været dominerende i den vestlige verdens grundfortælling om følelser frem til i dag (Rosenwein, 2002, s. 827). Selvdisciplin, kontrol og undertrykkelse var kodeord for at kunne tæmme de følelser, der ellers ville flyde over og forårsage uoprettelig skade. Når eksempelvis Holberg ytrer, at: "om jeg saa stod paa Hovedet kunde jeg ikke holde mine Følelser nede" og "Mine Lidenskaber syder og bobler" (Holberg citeret fra Gammelgaard, i dette nummer), så er det et både godt og morsomt billede på Rosenweins hydrauliske beholder.

Endelig gjorde Rosenwein op med, at der i den vestlige histories emotionelle udviklingshistorie gives en barndom, en ungdom og en voksenalder (som vi kan læse om hos Carlsen i dette nummer, mente antikkens mennesker eksempelvis ikke, at børn og dyr havde følelser). Hvis middelalderens mennesker havde være højtråbende og udad reagerende, så var det måske fordi, at netop denne emotionelle opførsel blev værdsat? Hun afviste Huizingas betragtning af middelalderen som en epoke, hvor mennesker ikke kunne styre deres følelser, men opførte sig som børn, impulsive og labile. Hun viste hvordan denne grundfortælling blev videreført i Elias' fortælling i *Über den Prozess der Zivilisation*, hvor hovedtesen er, at det vestlige menneske gennem en gradvis proces har forsøgt at kontrollere dets følelser, netop for at fremstå civiliseret, oplyst og moderne; men som nazitiden i al sin gru viste, var dette en fatal misforståelse. Pludselig kunne følelserne ikke tæmmes længere, men måtte bryde ud, og kogte over med kulminationen af udrensningen af Europas jøder, hvor det rationelle menneske kammede over i en blodrus af undertrykte emotioner, fordi det så længe havde forsøgt at undertrykke sine følelser og opnå kontrol.

Som middelalderforsker var Rosenweins ærinde på den ene side at udfordre en dominerede grundfortælling om sit eget genstandsområde, men ved at formulere tesen om 'den hydrauliske model' kunne hun på den anden side også udfolde sin

kritik til at omfatte hele det civilisatoriske paradigme, som ideen om følelser har hvilet på siden oplysningstiden, dvs. følelser som modsætninger til fornuft. Rosenweins originale idé var at påpege, at de ovenfor nævnte central-europæiske tænkere var stærkt påvirkede af deres egen samtids begivenheder, verdenskrigene (bemærk Febvres udtryk om, at ingen historiker har ret til at *desertere* fra følelserne) men også udviklingen i videnskaberne: Darwin er nævnt, men også Wilhelm Wundts lære om eksperimentel psykologi blev skelsættende; men især psykologien med Sigmund Freud som den toneangivende terapeut øvede indflydelse på mellemkrigstidens tænkere.

Når humanister som Berr, Febvre, Elias og Huizinga kunne opfatte følelser, som de gjorde, så er det i konteksten af denne somatiseringsproces. Febvre, Berr, Elias og Huizinga forstørrede tankerne om det enkelte individs emotionelle stabilitet til at kunne gælde for et helt kollektiv; en stor emotionel struktur, der pludselig bristede med fatale konsekvenser for hele den vestlige verden. Det er i al sin simpelhed denne logik, som blev overført på forståelsen af kollektive emotionelle processer, og som Rosenwein så nøjagtigt har italesat som en grundfortælling om følelser i den vestlige civilisation. Rosenweins hydrauliske model mimer i dén grad Freuds basale psykoanalytiske idé: Er der ikke balance mellem ego, id og superego, undertrykkes drifterne, og det får alvorlige konsekvenser på sigt. Et godt eksempel er George Lefebvres analyse af bønders oprør og frygt under den franske revolution, *La Grande Peur de 1789* fra 1932, hvor Lefebvres konklusion var, at frygten havde været irrationel og politisk dysfunktionel. Også Susan Matt er i sit bidrag til dette nummer inde på den indflydelse, som Freud havde på opfattelsen og forståelsen af følelser i mellemkrigstidens USA, som da den freudiansk-inspirerede psykoanalytiker Smiley Blanton i 1933 argumenterede for, at "Ængstelse og bekymringer skyldes primært følelsen af synd, skam eller skyld i det ubevidste sind."

Rosenweins iagttagelse af Freuds betydning for historikers anskuelse af følelser er et stort paradoks, al den tid historikere som flest har skyet og taget afstand fra både Freud og psykoanalysen; men de har, ifølge historikeren Peter Gay, alligevel altid været "psykologer uden psykologi" (Gay, 1985, s. 6).

ROSENWEIN OG DE EMOTIONELLE FÆLLESKABER

På mange måder er titlen på Rosenweins gennembrudsartikel “Stop Worrying about Emotions in History” (2002) et slags “Hey, slap lige af!” til alle de historikere, der ængsteligt havde unddraget sig arbejdet med følelser ud fra den antagelse, at de alligevel aldrig kunne nå helt ind i menneskets allermest komplekse indre og forstå, hvad følelser egentlig er. Men det er heller ikke pointen, mener Rosenwein. Hun er ligeglad med, om man kan definere, hvad følelser er, og hvorvidt de opstår i venstre eller højre hjernehalvdel. Rosenwein interesserer sig for, hvad følelser *gør*: hvordan de påvirker, driver, forandrer og betinger samfund. Hun undersøger *socialle konventioner* omkring følelser, hvilket i Rosenweins optik er lige så godt og legitimt som at undersøge og definere *selve følelsen*, herunder hvor den opstår. Det er i øvrigt bredt anerkendt i historisk videnskab, at visse fænomener kun lader sig undersøge indirekte gennem deres virkninger eller sekundære manifestationer. Det er mentalitets- og idéhistorie også eksempler på, og de er derfor videnskabsfelter, som deler en række præmisser med følelseshistorien.

I sin artikel fra 2002 lancerede Rosenwein begrebet *emotionelt fællesskab*, som er blevet et klassisk begreb inden for studiet af følelser, og som også bruges af flere forfattere i dette særnummer (Carlsen og Haunstrup Rathjen). I sit seneste arbejde fra 2018 gentager hun, hvad begrebet betyder, og med den præcis samme ordlyd som i 2002:

Emotionelle fællesskaber er præcis de samme som sociale fællesskaber – familier, naboer, parlamenter, gilder, klostre, sognekirkeråd – men forskeren, der undersøger dem, prøver først og fremmest at afdække følelsesnormer: hvad disse fællesskaber (og individerne i dem) betragter som værdifuldt eller skadeligt for dem; de evalueringer, de laver omkring andres følelser; karakteren af følelsesmæssige bånd mellem mennesker, der kender hinanden; og de former for følelsesmæssige udtryk, som forventer, fremelsker, tolererer og beklager (Rosenwein & Cristiani, 2018, s. 39).

Et centralt element i udtrykket er “fællesskab”, fordi det understreger følelsernes sociale funktioner, at de knytter mennesker sammen i grupper af fællesskaber, og at mennesker samtidig kan tilhøre flere og overlappende sociale fællesskaber. Det er samfundets normer, sociale praksisser og konventioner, der afgør, hvordan følelser formes, skabes og handles på. Følelser betragtes dermed som et sociokulturelt

produkt, der kan variere historisk og socialt, både i indhold og udtryk. Følelser er afgørende for de identiteter, vi danner, både som individer og som del af et kollektiv. Fællesskaberne kan være mere permanente, men de kan også være flygtige, som eksempelvis de fællesskaber, der kan opstå til en koncert eller en fodboldkamp, og de kan være større eller mindre i skala. Fællesskaber, der umiddelbart ligner hinanden, kan være væsensforskellige: I den enes familie kan det være acceptabelt at blive vred og hidse sig op i diskussioner om politik, mens det i en anden familie anses for at være upassende og pinligt. Og hvor det var acceptabelt for mænd at udvise følelser, endog fælde en tåre eller to i 1800-tallets sentimentale kultur, da vidner begrebet “Boys don’t cry” om en historisk periode, hvor det ikke blev betragtet som maskulint, at mænd gav sig til at græde. Et nyere studie af børne-tv bekræfter, at emotionelle stereotyper som disse stadig hænger ved, at de indlæres tidligt, og at TV har en enorm betydning for følelsers kultivering (Martin, 2017). Mediers indflydelse på kultiveringen af følelser kan næppe undervurderes; da en genre som den historiske roman så dagen lys i begyndelsen af 1800-tallet, havde den en enorm indflydelse på kultiveringen af nationale følelser, hvilket B.S. Ingemanns romaner er et godt eksempel på. Romanerne kan betragtes som ‘emotionelle manualer’ (jf. Stearns begreb om ‘emotional manuals’) hvor befolkningen lærte at elske (eller i hvert fald performe) Gud, konge og fædreland overalt hvor genren slog an, hvilket først og fremmest var i Europa (Martinsen, 2017). Også de digitale medier vil ændre vort følelsesliv, jf. Luke Fernandez og Susan J. Matt’s nye bog om teknologi og følelser fra telegrafens opfindelse til Twitter (Fernandez & Matt, 2019, anmeldt i dette nummer).

Emotionelle fællesskaber findes på alle niveauer, mikro som makro. I tidsskriftet *Passions in Context* fra 2010 kommer Rosenwein nærmere ind på, hvordan følelser kan studeres empirisk, og hvilke problemer der kan være forbundet hermed (Rosenwein 2010). Først og fremmest skal man have et solidt kildemateriale. Det behøver ikke altid at være flere hundrede kilder. Eksempelvis kan én kilde godt være repræsentativ for et emotionelt fællesskab, hvis kilden nåede langt ud til mange mennesker (Rosenwein, 2010). Her er 1800-tallets populære romaner oplagte kildegrouper, da de henvendte sig til et bredt publikum, og tillige nåede langt ud i befolkninger (Hunt 2007; Crozier de-Rosa 2007; Martinsen 2018). Som Susan Matt har anført, så kan litteratur både afspejle og tjene som model for emotionel praksis (Matt 2014, s. 49). Man skal undersøge, mener Rosenwein, hvilke følelser der italesættes som positive, negative, acceptable, ikke-acceptable, og også være opmærk-

som på de følelser, der måske ikke artikuleres. Endelig er den eksakte sprogbrug vigtig, for hvilke ord bruges til at beskrive følelsen? Kierkegaards afhandling om begrebet angst blev nævnt tidligere, og her er det en interessant iagttagelse, at da bogen blev oversat til engelsk i 1944 af Walter Lowrie hed den *A Concept of Dread* (Kierkegaard, 1944), hvorimod den i dag hedder *A Concept of Anxiety* (Kierkegaard, 1981). Følelshistorikeren Tiffany Watt Smith har udredt begreberne i et historisk perspektiv, og kommer også her ind på Kierkegaard (Smith, 2016, s. 24 og 86). Granskningen af enkelte følelsesord er således meget vigtig, også i et komparativt sprogligt perspektiv (Rosenwein, 2010, s. 15). Kender vi ikke andre sprog end engelsk, kan det blive meget svært at forfølge følelshistorie i et sammenlignende perspektiv. Endelig bør man bemærke, hvordan følelser gøres, og her kan man lede efter kropslige reaktioner i kilden, metaforer kan fortælle om følelser, ligesom tavshed kan være et tegn på uudsagt, og måske derfor, undertrykte følelser.

EMOTIONOLOGY

Ud over at tilbagevise den hydrauliske model var et andet af Rosenweins ærinder i sin artikel fra 2002 at udfordre endnu en brugt tilgang til følelshistorie. Ægteparret Carol og Peter S. Stearns havde siden 1985 abonneret på ideen om basale følelser, men de tilsatte denne opfattelse et skvæt socialkonstruktionisme, idet de mente, at nok ændrede basale følelser sig ikke, men det gjorde måden hvorpå man udtrykte dem (Stearns & Stearns, 1985). De foreslog, at følelser kunne spores via diverse normative manualer for korrekt opførsel, f.eks. opdragelseslitteratur, bøger om gode manerer, opførsel ved dødsfald osv., der siden 1700-tallet begyndte at cirkulere blandt den hvide middelklasse i USA. Stearns begreb *emotionology* dækker over den måde, som samfund og mennesker udtrykker deres følelser på, et samfunds såkaldte 'emotionelle stil' (Boddice, 2018, s. 60; se også Matt, dette nummer). Ved at studere diverse normative skrifter for korrekt opførsel kan man få viden om skiftende holdninger til følelser. Ordbøger og leksika kan også granskes, da disse genrer fremstår som eksemplariske i forhold til at få viden om, hvordan mennesker i forskellige tidsaldr tænkte om følelser som for eksempel frygt eller kærlighed.

Stearns parret undersøgte vrede i USA og fandt ud af, hvordan man håndterede vrede i hjemmet, på arbejdspladsen, endog som nation (Stearns og Stearns, 1986). Selvom ideen om de basale emotioner som universelle på tværs af tid og sted langt

hen ad vejen er afløst af en plastisk opfattelse af følelser, så er Stearns' metode stadig velegnet til at vise skiftende holdninger til følelser. Susan J. Matt har f.eks. undersøgt hjemve i 1800-tallets Amerika, og hun viser, hvordan holdningen til hjemve har ændret sig fra at være værdsat og værdifuld til at udtrykke svaghed; og ikke mindst betragtes hjemve ikke længere som en følelse (Matt, 2011). Hun læste bl.a. breve fra amerikanere, der længselsfuldt skrev hjem til familien. Hendes seneste arbejde følger en lignende tilgang, når hun søger at udrede, hvordan amerikanere har betragtet kapitalismen i et følelshistorisk perspektiv. Her er hendes empiri diverse teologiske tidsskrifter, livsstilstidsskrifter, osv. Kildematerialet til at afdække et samfunds emotionelle normer kan findes mange steder; også gravindskrifter kan læses som normative manualer, således som Carlsen gør i dette nummer, uden dog at anvende Stearns begreb.

EMOTIVER

Hvor Rosenwein og Stearns udelukkende arbejder med følelsers tekstuelle repræsentationer, har den amerikanske antropolog William R. Reddy forsøgt at bygge bro og hente indsigt fra det, som med ét ord kaldes *life-science*-forskningen, dvs. naturvidenskabelige discipliner som fysiologi, medicin, neurovidenskab, biologi: Alle de discipliner, der beskæftiger sig med at kortlægge hjernens funktioner (Plamper, 2012, s. 297; se også *Slagmark* nr. 78). I 1997 skrev han artiklen med den sigende titel "Against Constructionism", hvor han opponerede imod Michel Foucault, i hvis videnskabssyn intet er overladt til subjektets frie vilje; pacificeret kan subjektet se til, mens magtens diskurser indtager alle facetter af det levede liv (Reddy, 1997, s. 327). Reddy afviste den ultimative socialkonstruktivisme, hvor alt bliver diskurs, og man aldrig kan nå ind til noget der er sandt eller ægte. I modsætning til Rosenwein er Reddy interesseret i, hvordan følelser kommer fra det indre og artikuleres til andre. Han knæsatte ideen om de såkaldte *emotiver*, der er den sproglige ytring af følelsen, og som han har udviklet via sprogforskeren J. L. Austin og dennes ideer om talehandlinger (Austin, 1962). Reddy betragter følelser som noget, der ganske vist opstår i *kroppen* på det enkelte individ, men som skabes gennem *sproget* via en performativ handling. Denne handling påvirker verden, men den virker tillige tilbage på den, der ytrer udsagnet, og det er denne handling (emotiv), man kan studere. Det er således ikke basale følelser eller bestemte repræsentationer af følelser,

der interesserer Reddy, men derimod følelser som de udtrykkes i bestemte situationer. At sige til sin mand: "Jeg elsker dig," ender således muligvis med at blive sandt, dersom det ikke var sandt fra start. Reddys eget empiriske arbejde er en analyse af den franske revolution som en emotionel revolution, der i sidste ende, mener Reddy, var med til at fostre sentimentalismens tidsalder (Reddy, 2001). Reddys opfattelse af følelser bygger således på en vekselvirkning mellem en universalistisk og socialkonstruktivistisk tilgang. Følelser er komplekse biologiske størrelser, men de er tillige kulturelt betingede. De følelsesytringer, ethvert menneske til forskellige tider vil udtrykke, er dermed afhængige af både genetik og kultur.

EMOTIONEL PRAKSIS

Den tysk-amerikanske antropolog Monique Scheer har argumenteret for, at en frugtbar måde at studere følelser på, er at undersøge, hvad det er vores kroppe *gør*, når vi kommunikerer følelser. Hun betragter ikke kroppen som en ahistorisk enhed, men som dynamisk og foranderlig. Hun bruger Pierre Bourdieus praksisbegreb til at anvise en række konkrete måder at studere følelser på. Hun skriver: "Emotionel praksis er ritualer, vaner og hverdags aktiviteter, der hjælper os med at opnå forskellige følelsesmæssige tilstande" (Scheer, 2012, s. 209). Hun opfordrer historikere til at tænke mere over, hvad det er mennesker *gør* i forskellige situationer, og har selv studeret de metodister, der fulgte den tyske slagter og religiøse leder Christoph Gottlob Müller. Under et ophold i England hos andre metodister, tillærte Müller sig deres ritualer og praksis, tog dem med tilbage til Tyskland, og overførte dermed en bestemt emotionel praksis fra ét sted til et andet (Rosenwein og Cristiani 2018, s. 78 ff. Se også Vallgård 2013, s. 27 ff.).

EMOTIONELLE GEOGRAFER

Mens Barbara Rosenweins ide om 'emotionelle fællesskaber' betoner den sociale dimension af følelser, har der i de seneste år været en stigende interesse for følelsers spatialitet (rumlighed). Det har særligt været geografer, som har interesseret sig for spørgsmålet: Opstår og udtrykkes følelser til specifikke tider og i specifikke rum? (Bondi, Davidson & Smith, 2010). Geograferne Joyce Davidson og Christine Milligan er med deres konceptualisering af begrebet 'emotionelle geografer' blevet

toneangivende inden for geografiens ‘emotionelle vending’. ‘Emotionelle geografier’ betegner et dialektisk og gensidigt konstituerende forhold mellem spatialitet og følelser (Davidson og Milligan, s. 2004, 524). Ligesom følelshistoriker Margrit Pernau (2014) påpeger Davidson og Milligan, at følelser altid er rumligt situerede: følelser medieres af kroppe, de former individuelle oplevelser af et givet rum, og samtidig kan også rummet og geografien udløse specifikke følelser. Alle rumlige skalaer er altså relevante for vores forståelse af, hvordan følelser opstår og udtrykkes—lige fra kroppen til nationen og muligvis endnu bredere.

OPSUMMERING

I arbejdet med følelshistorie er *emotionelle fællesskaber* (Rosenwein), *emotionology* (Stearns), *emotiver* og *emotionelle regimer* (Reddy), *emotionel praksis* (Scheer), samt *emotionelle geografier* (Bondi, Davidson, Smith) nogle af de mest gængse begreber der anvendes i udforskningen af følelsernes historie. Flere af disse begreber bruges også i temanummerets bidrag. Rosenwein og Cristiani har i deres introduktion afprøvet de forskellige begreber på Den Amerikanske Forfatning, og som et forslag til en lignende praksis kunne man afprøve begreberne på eksempelvis Grundloven fra 1849, Statsministerens nytårstale; eller et hvilket som helst dokument, der påberåber sig at ville repræsentere et fællesskab.

NUMMERETS BIDRAG

Dette nummer af *Slagmark* præsenterer vidt forskellige bud på humanistisk følelsesforskning i dag. De lægger sig alle sammen op ad det socialkonstruktivistiske paradigme, men bruger forskellige metoder til at afæske deres genstandsfelter viden om følelser.

Vi lægger ud med Anders Klostergaard Petersens bidrag “Den nøgne hud: Om rødme, følelser og fællesskab”, hvor han argumenterer for, at vi kan komme dybere ned i de kilder, vi som humanister arbejder med, hvis vi bruger indsigter fra evolutionsteori til at forklare den menneskelige adfærd – blandt andet følelserne. Vi præsenteres for et forskningsområde i hastig fremmarch, den såkaldte *dual inheritance theory* (dobbelt nedarvningsteori), hvor forskere fra flere forskellige humanistiske,

samfunds- og naturvidenskabelige fag er gået sammen om at udforske forbindelsen mellem genetisk og kulturel evolution. Petersen genlæser Paulus' breve i lyset af samspillet mellem evolution og kultur og konkluderer, at Paulus pålagde menigheden skyld og skam netop for at dyrke og bevare et fællesskab og en følelsesmæssig sammenbinding. Artiklen kan læses i lyset af Rosenweins påstand om emotionelle fællesskaber, men hvor Rosenwein bliver ved de tekstuelle repræsentationer af fortiden, da viser Petersen, hvordan indsigterne fra et genetisk-biologisk perspektiv kan bruges til at komme et spadestik dybere ned i teksten.

Dernæst har vi Jesper Carlsens analyse af gravindskrifter i Kartago. Carlsen behandler et udvalg af knap tusinde latinske indskrifter, som stammer fra to begravespladser for kejserlige slaver og frigivne i det romerske Kartago fra slutningen af det 1. århundrede til begyndelsen af det 3. århundrede e.Kr. Hvordan sørgede man over sine døde? Hvad valgte de efterladte at anføre på gravene? Der er tale om et enestående homogent epigrafisk materiale, som har været relativt overset i forskningen. Netop i den antikke forskning, hvor de litterære kilder er begrænsede, kan et kildemateriale som gravindskrifter give os ny indsigt også i følelshistorien. Gravindskrifterne afspejler et andet samfundslag end eliten, og selv om indskrifterne er kortfattede og kan virke stereotype, er de også resultater af personlige valg, og sprogbrug og indhold afspejler social praksis. Carlsen argumenterer for, at de kartagiske gravindskrifter kan aflæses som et emotionelt fællesskab, og dermed supplerer Carlsens artikel Rosenweins galliske studier på fornem vis.

Lasse Raaby Gammelgaard har kastet sig over Ludvig Holbergs vrede komedier. Gammelgaard anvender moderne teori om vrede og forståelsen af vrede i 1700-tallet til at forklare og analysere Holbergs vrede komedier, men også Holbergs egen vrede, der formentlig var med til at kultivere hans ambitionsniveau. Der er nemlig fremdrift i vrede, der evolutionært er forbundet med kamp. Pulsen og blodtrykket stiger, når man bliver gal. Vrede kan således bruges til at motivere og præstere: "at man bliver Gal i Hodet, er en Slibesten for Modet", som Holberg anfører. Gammelgaard nærlæser *Den Stundesløse*, hvor den sociale interaktion mellem karaktererne gennemses af vrede, da de fleste af karaktererne på et eller andet tidspunkt i komedien bliver provokeret eller udsat for en uretfærdighed, som de reagerer på med vrede. Gammelgaard har endvidere undersøgt Holbergs værker digitalt og kan her konkludere, at vreden er absolut central hos Holberg.

Susan Matt har skrevet et første spadestik til et helt nyt følelshistorisk projekt, nemlig kapitalismens følelshistorie. For hvordan lærte mennesket at navigere i det kapitalistiske samfund? Hvilke følelser var forbundet med at give, bruge og låne penge? Matt mener, at vi er gået fra at betragte penge og kapitalisme som syndige aktiviteter til i dag at omfavne kapitalistisk logik. Dette kobler hun sammen med det skifte, der skete i opfattelsen af følelser i slutningen af 1800-tallet, hvor vi i den vestlige verden gik fra at opfatte følelser som moralske og kognitive fænomener til at anskue dem som rent fysiske aspekter. Hendes metode er emotionology, hvor hun bruger diverse tidsskrifter til at afdække de følelser der var forbundet med kapitalismen.

Kasper Thissenius Haunstrup Rathjen bringer følelshistorien ind i museumsverdenen med sin artikel om den grundtvigianske museumssag. Haunstrup Rathjen argumenterer for, at der siden museernes grundlæggelse i 1880'erne er blevet skabt et emotionelt fællesskab med oplevelse som det centrale og konstituerende element. Haunstrup Rathjen viser, hvordan de første museumsfolk brugte Grundtvigs tanker i deres museumsbestræbelser, selvom Grundtvig ikke selv interesserede sig synderligt for museer. Dermed kan museernes grundlæggelse i slutningen af 1800-tallet forstås som et stykke grundtvigianisme, hvor fokus er på følelsen i oplevelsen af museet.

Johan Falke Cederfeldt Mendes argumenterer for, at affekt blev brugt som argument i weimarrepublikkens krisetænkning af Heidegger og Ernst Jünger. Det er primært følelse som *idé* og følelser udtrykt i *begreber*, som er artiklens omdrejningspunkt, og i mindre grad følelser som de opleves. Artiklens originale bidrag består i at fremdrage en relation mellem en bestemt samtidskontekst og en tilsvarende anvendelse af følelsesbegreber hos Heidegger og Jünger. Heideggers tænkning har i forskningslitteraturen ofte været løsrevet fra dens materielle omstændigheder, hvorfor Mendes forsøger at belyse netop dette aspekt i et højst originalt bidrag til følelsernes idéhistorie.

Rosinen i pølseenden er undertegnede eget bidrag, der former sig som et essayistisk interview med professor og overlæge i kardiologi Jens Flensted Lassen. Hjertet har i flere tusind år været betragtet som arnestedet for vores følelser, og spiller stadig en stor symbolsk rolle. Hvordan tænker mon hjertelæger på hjertet? Ser de udelukkende hjertet som en pumpe til at opretholde livet, eller er hjertekirurger også optagede af filosofiske og intellektuelle aspekter af det at arbejde med et hjerte?

I vores Kritik-sektion bringer vi tre spændende anmeldelser. Sissel Bjerrum Fos-sat har læst Luke Fernandez og Susan J. Matts bog *Bored, Lonely, Angry, Stupid: Changing Feelings about Technology, from the Telegraph to Twitter*, der handler om, hvad teknologi egentlig betyder for vores følelsesliv. Hans-Jørgen Schanz læser Rune Lykkebergs nye bog *Vesten mod Vesten* med idéhistorisk fynd og klem, når han i en og samme anmeldelse spørger om Lykkebergs begreb om “Vesten” egentlig er brugbart og samtidig anerkender, at bogen er uden lige blandt danske bogudgi-velser om emnet i disse år. Marcel Lysgaard Lech og David Bloch har læst Emily Wilsons kontroversielle nyoversættelse af Homers *Odysseen*. For første gang har en kvindelig oversætter fået teksten i hænde, og det sætter sig markante spor. Lech og Bloch går oversættelsen efter i sømmene for at finde ud af, om det styrker eller svækker teksten – og ikke mindst om det er en omskrivning af Homer.

Rigtig god læselyst!

Tak til ph.d. Tina Langholm Larsen for afsnittet om emotionelle geografier.

NOTER

- 1 Teoretikere er uenige i, hvordan og hvorvidt følelser, emotioner og affekt er lig hinanden. Jeg bruger følelser og emotioner synonymt, hvilket er gængs praksis i humanistisk forskning, idet definitionsdiskussioner kan synes frugtesløse og uden perspektiv for det empiriske arbejde. For en diskussion af begrebsbrugen se Christiansen, Frydendahl og Hee Pedersen, 2013; Vallgård, 2013; Dixon 2012; Plamper 2015, s. 11. Fra et naturvidenskabeligt perspektiv definerer neurologer Antonio Damasio forskellen på følelser og emotioner på følgende måde: ”Jeg benytter i almindelighed ordet emotion som betegnelse for et sæt forandringer, der foregår i både hjerne og krop, som regel foranlediget af et bestemt mentalt indhold. Følelsen er perceptionen af disse forandringer” (Damasio, 2019, s. 279)
- 2 Historiker Karen Vallgård bruger begrebet ’emotional offentlighed’ når hun beretter om, hvordan børn og unge fik mulighed for at italesætte deres følelser i radioen. Weekendavisen #50, 13. december 2019, sektionen *Bøger*, s. 4.
- 3 Jeg er historiker af fag, og derfor vil gennemgangen af følelsernes historie følge denne disciplin. En teolog, litterat eller filosof ville sikkert været begyndt andre steder, men sådan må det nødvendigvis være.

- 4 Hobsbawm anførte, at der har været terrorangreb til alle tider, og via statistik, der var et af hans mest benyttede redskaber som historiker, viser han, at der ikke er særlig grund til at frygte den type terror som vi ser nu – medmindre terroristerne anskaffer sig kemiske våben, og det er der ikke noget der tyder på.
- 5 Ute Freverts paper kan downloades her: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/11258/MWP_LS_2009_01.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- 6 Også i Danmark har der været en stigende interesse for følelseshistorie, men først inden for de sidste ti år - og dog: I et temanummer af *Den Jyske Historiker* fra 1987 kunne man læse om kærlighed og følelser (Sørensen & Borring 1987). Karen Vallgård fra Københavns Universitet og Camilla Schjerning fra Odense Bys Museer var nogle af pionererne inden for feltet blandt historikere. Schjerning med sine studier af byens rum som følelsesgeografier (Schjerning, 2015) og Vallgård med sine undersøgelser af følelser i privatlivssfæren, blandt andet i skilsmisser, samt mere teoretiske og metodiske bidrag (Vallgård, 2013). Vallgård var tillige temaredaktør på det historiske tidsskrift TEMP, hvor væmmelige følelser var udgangspunktet i 2017 (Vallgård, 2017).
- 7 Vi har følgelig nøje overvejet ordvalget i forbindelse med Susan Matts artikel, hvor engelske udtryk som *anxiety*, *worry*, *concern* osv. bærer forskellige betydningsnuancer, som ikke nødvendigvis er fuldstændig sammenfaldende med det danske ord *bekymring*.
- 8 Ved siden af Rosenwein og Cristianis introduktioner er Jan Plampers *Geschichte und Gefühle, Grundlagen der Emotionsgeschichte* (Plamper, 2012) en grundig introduktion. Plampers værk stod i mange år som det eneste større oversigtsværk over feltet. Plamper udlægger hele den teoretiske debat om definitioner på følelser i sit værk, inddrager en stor mængde forskningslitteratur fra alle videnskaber og udviser et imponerende overblik over alle de tilgange til studiet af følelser, der findes inden for forskellige videnskabsgrene. Med Plampers bog i hånden kan nybegyndere også trygt stifte bekendtskab med feltet – bogen blev oversat til engelsk i 2015 (Plamper, 2015).

LITTERATUR

- Alberti, F. B. (2010). *Matters of the Heart: History, Medicine and Emotion*. Oxford: Oxford University Press.
- Austin, J. L. (1962). *How to do Things with Words*. London: Clarendon Press.
- Barret, L.F. (2018). *How Emotions are Made. The Secret Life of the Brain*. London: Pan Macmillan.
- Boddice, R. (2018). *The History of Emotions*. Manchester: Manchester University Press.

- Bondi, L, Davidson, J., Smith, M. (2012). Introduction: Geography's 'Emotional Turn.' *Emotional Geographies*, s. 1-16.
- Brunner, O. Conze, W., Koselleck, R. (1972, red.). *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Burke, P. (1973). *A New Kind of History?* London: Routledge.
- Burke, P. (2015). *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-2014*. Cambridge: Polity Press.
- Christiansen, L. B., Frydendahl, B & Hee Pedersen, C. (2013). Vendinger med følelser og affekt. *Kvinder, køn og forskning*, 3-4, s. 1-8. <https://doi.org/10.7146/kkf.v0i3-4.28157>
- Crozier de-Rosa, S.M. (2010). Popular Fiction and 'The emotional turn': The Case of Women in Late Victorian Britain. *History Compass* 8, (12), s. 1340-1351.
- Damasio, A.R. (2019). *Descartes' fejltagelse*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Darwin, Charles (1872). *The Expression of the Emotions in Man and Animal*. London: John Murray.
- Davidson, J., & Milligan, C. (2004). Embodying Emotion Sensing Space: Introducing Emotional Geographies. *Social & Cultural Geography* 5 (4), s. 523-32. <https://doi.org/10.1080/1464936042000317677>.
- Diamond, J. (1998). *Guns, Gems and Steel. A Short History of Everyone for the Last 13.000 Years*. London: Vintage Books.
- Dixon, T. (2006). *From Passions to Emotions: The Creation of a Secular Psychological Category*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixon, T (2012). Emotion: The History of a Key Word in Crisis. *Emotion Review*, Vol. 4, no. 4, s. 338-344.
- Ekman, P. & Friesen, W.V. (1971). Constants across Cultures in the Face and Emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, s. 124-9. doi:10.1037/h0030377. <https://doi.org/10.1037/h0030377>
- Elias, N. (1939). *Über den Prozess der Zivilization*. Bd. 1-2. Basel: Verlag Haus zum Falken.
- Febvre, L. (1941). La sensibilité et l'histoire. Comment reconstituer la vie affective d'autrefois? *Annales d'histoire Sociale*, s. 5-20.
- Fernandez, L. & Matt, S.J. (2019). *Bored, Lonely, Angry, Stupid: Changing Feeling about Technology. From the Telegraph to Twitter*. Harvard: Harvard University Press.
- Frevert, U. (2009). Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen? *Geschichte und Gesellschaft*, 35. Jahrgang, H.2, s. 183-208. <https://doi.org/10.13109/gege.2009.35.2.183>
- Frevert, U. (2009). Does Trust have a History? The Max Weber Programme Lecture Series, The

- European University Institute. Italy.
- Frevert, U. (2013). *Vertrauensfragen. Eine Obsession der Moderne*. München: C.H. Beck.
- Frevert, U., Bailey, C., Eitler, P, Gammerl, B., Hitzer, B., Scheer, M., Schmidt, A., Verheyen, N. (2014). *Emotional Lexicons: Continuity and Change in the Vocabulary of Feelings 1700-2000*. Oxford. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199655731.001.0001>
- Gay, P. (1985). *Freud for Historians*. Oxford: Oxford University Press.
- Habermas, J. (2019). *Auch eine Geschichte der Philosophie. Die oxzidentale Konstellation von Wissen und Glauben. Band 1*. Berlin: Suhrkamp.
- Habermas, J. (2019). *Auch eine Geschichte der Philosophie. Vernünftige Freiheit. Spuren des Diskurses über Glauben und Wissen. Band 2*. Berlin: Suhrkamp.
- Hobsbawm, E. (1962). *The Age of Revolution. Europe 1789-1849*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Hobsbawm, E. (1975). *The Age of Capital. Europe 1848-1875*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Hobsbawm, E. (1987). *The Age of Emperie. Europe 1875-1914*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Hobsbawm, E. (1994). *The Age of Extremes. Europe 1914-1994*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Huizingha, J. (1996 [1921]). *The Autumn of the Middel Ages*. Translated by R.J. Payton and U. Mammittzsch. Chicago: Chicago University Press.
- Hunt, L. (2007). *The Paradoxical Origin of Human Rights*. Wasserstrom, J.N., Grandin, J., Hunt, L., and Young, M.B. (red.), *Humans Rights and Revolutions*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Jørgensen, K. R., Lonning, E. og Martinsen, L. K. (2015). *Europæisk identitet som projekt mellem politik og kultur*. Baron, I, Herslund, M. & Humlebæk, C. (red.), *Europæiske fællesskaber? Identiteter, fortællinger og konflikter i Europa*. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, *Studier i europæisk samarbejde*, bind 3 s. 137-179.
- Kierkegaard, Søren (1844). *Begrebet Angest*. København: C.A. Reitzel. www.sks.dk
- Kierkegaard, Søren (1944). *The Concept of Dread*. Translated by W. Lowrie. Princeton: Princeton University Press.
- Kierkegaard, Søren (1981). *The Concept of Anxiety*. Translated by R. Thomte. Princeton: Princeton University Press.
- Lefebvre, G. (1932). *La Grande Peur de 1789*. Paris: Armand Colin.
- Marcus, G. E. (2002). *The Sentimental Citizen: Emotion in Democratic Politics*. Pennsylvania: Pennsylvania University State Press.

- Martin, R. (2017). Gender and Emotion Stereotypes in Children's Television. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 61(3), s. 499-517. <https://doi.org/10.1080/08838151.2017.1344667>
- Martinsen, L.K. (2016). Den emotionelle vending. Følelser på institut for historie. *Rubicon*, 24(2), s. 11-36.
- Martinsen, L.K. (2017). Danmarks største Digterinde. Skitse til en vurdering af Grundtvig og Ingemann i et køns- og følelshistorisk perspektiv. Baunvig, K. F. & Schelde, M. (red.), *Den gode den onde. Om grundtvigianister og branditter*. København: Eksistensen, s. 49-72.
- Martinsen, L.K. (2018). Emotionelle (læse) fællesskaber. Den historiske roman og kollektive nationale identiteter i Europa efter 1814. Humlebæk, C., Müller, H. H. & Nielsen, K. (red.), *Stat og Nation. Identitet og Fortælling*. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne, s. 165-191.
- Matt, S. J. and Stearns, P. (2014, red.). *Doing Emotions History*. Illinois: University of Illinois Press. <https://doi.org/10.5406/illinois/9780252038051.001.0001>
- Matt, S. J. (2011). *Homesickness: An American history*. New York: Oxford University Press.
- Nussbaum, M. (2013). *Political Emotions. Why Love Matters for Justice*. Harvard: Harvard University Press.
- Pernau, M. (2014). Space and Emotion: Building to Feel. *History Compass* 12 (7): 541-49. <https://doi.org/10.1111/hic3.12170>.
- Plamper, J. (2012). *Geschichte und Gefühle, Grundlagen der Emotionsgeschichte*. München: Siedler Verlag.
- Plamper, J. (2015). *The History of Emotion: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Reddy, W. R. (1997). Against Constructionism: The Historical Ethnography of Emotions. *Current Anthropology*. 38(3), s. 327-351. <https://doi.org/10.1086/204622>
- Reddy, W. R. (2001). *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511512001>
- Rosenwein, B. (2002). Stop Worrying about Emotions in History. *American Historical Review*, 107, s. 821-845. <https://doi.org/10.1086/532498>
- Rosenwein, B. (2010). Problems and Methods in the History of Emotions. *Passions in Context. An International Journal for the History and Theory of Emotions*, www.passionsincontext.de
- Rosenwein, B. (2015). *Generations of Feeling: A History of Emotions, 600-1700*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316156780>
- Rosenwein, B. & Cristiani, R. (2018). *What is the History of Emotions?* Cambridge: Polity Press.
- Scheer, M. (2012). Are Emotions a Kind of Practice (And is that what makes them have a History) A Bourdieuan Approach to Understanding Emotions. *History and Theory*, 51(2), s. 193-220. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2012.00621.x>

- Schjerning, C. (2015). Følelsesgeografier og fællesskaber i København 1771-1800. *TEMP*, 11, s. 26-49.
- Simonsen, D.G. (2003). *Tegnets tid*. København: Museum Tusulanum. <https://doi.org/10.1080/0963828031000137117>
- Skonieczny, A. (2018). Emotions and Political Narratives: Populism, Trump and Trade. *Politics and Governance*, 6 (4), s. 62-72. <https://doi.org/10.17645/pag.v6i4.1574>
- Slagmark # 78 (2018). *Livsvidenskabernes materialitet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Smail, D.L. (2008). *On Deep History and the Brain*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Smith, T.W. (2016). *The Book of Human Emotions. An Encyclopedia of Feeling from Anger to Wanderlust*. London: Welcome Collection.
- Stearns, P. N. & Stearns, C. Z. (1985). Emotionology: Claryfying the History of Emotions and Emotional Standards. *American Historical Review*, 90, s. 813-36. <https://doi.org/10.2307/1858841>
- Stearns, P. N. & Stearns, C. Z. (1986). *Anger. The Struggle for Emotional Control in Americas History*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sørensen, N. & Olesen, T.B. (1987). På Jord min Himmel. *Den Jyske Historiker*, 41. Aarhus.
- Takahasi, N., Hong Liu, C., Yamada, H. (2014). Adaption Aftereffect may Decipher Ophelia's Facial Expression. *Perception*, vol. 43. (12), s. 1393-1399. <https://doi.org/10.1068/p7838>
- Thompson, S. & Hoggett, P. (2012, red.). *Politics and the Emotions. The Affective Turn in Contemporary Political Studies*. New York/London: Continuum.
- Vallgård, K. (2013). Følelseshistorie: Teoretiske brudflader og udfordringer. *Kulturstudier*, 2, s. 87-113. <https://doi.org/10.7146/ks.v4i2.15521>
- Vallgård, K. (2018). Forbudte, farlige og frastødende følelser. *TEMP*, 16, s. 5-15.
- Vallgård, K. (2019). I al fortrolighed. *Weekendavisen*, #50, 13.december, sektionen Bøger, s. 4.